

Noves inscripcions romanes de *Valentia*

New roman inscriptions from *Valentia*

Ferran Arasa i Gil*, Albert Ribera i Lacomba**

Resum: *Presentem dues noves inscripcions romanes trobades a Valentia en les excavacions realitzades a la ciutat. La primera fou recuperada en un solar del carrer Roc Chabàs situat al costat nord del fòrum de la colònia, és de caràcter votiu i està dedicada a la deessa Bellona, que hi apareix esmentada indubtablement per primera vegada a la província Tarraconense. La segona fou trobada al solar de l'Almoina, situat al costat est del fòrum, i és de caràcter sepulcral.*

Summary: *We present two new Roman inscriptions found in Valentia during the excavations carried in the city. The first was found in a site on the street Roc Chabàs located on the north side of the forum of the colony, it has votive character and is dedicated to the goddess Bellona which is mentioned here indubitably for the first time in the Tarraconensis province. The second was recovered on the site of L'Almoina located on the east side of the forum and has funerary character.*

Paraules clau: *inscripcions romanes, Valentia, deessa Bellona.*

Key words: *Roman inscriptions, Valentia, goddess Bellona.*

1. Inscripció votiva del carrer Roc Chabàs

Fou trobada en les excavacions realitzades l'any 1993 en un solar del carrer Roc Chabàs, encastada als fonaments d'una casa del període andalusí (UE 1271/1144) on s'havia aprofitat com a material de construcció¹. Es tracta del fragment d'una llosa de pedra calcària grisa d'Alcublas. Està trencada per tots els costats, també

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València.

** Secció d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València.

1. El primer signant la va veure el 20/07/2012. Volem agrair a J.A. Abascal la lectura del manuscrit i els seus comentaris i suggeriments.

per la part posterior. El camp epigràfic està allisat i té un colp en la zona central que afecta dues lletres però no impedeix la lectura del text conservat. La lletra és petita i de traç insegur i els punts són triangulars.

Dimensions: (17) × (34,5) × (25) cm

Camp epigràfic: (14) × (25) cm

Altura de les lletres: 1: 3,3-3,5; 2: 3,5-3,7; 3: 3,3-3,7 cm

Interlineació: 1-2 i 2-3: 0,5-0,7 mm

Fig. 1

----- ?
[---]++[---]
[---] Antonius [---]
[---]na · Bellona[e ---]
[de sua pecuni]a · refecit [---]
----- ?

A la vora superior es veuen els extrems inferiors de dues astes de sengles lletres pertanyents a una primera línia desapareguda. A continuació es conserven altres tres línies que resten incompletes. En la primera es llegeix sencer el gentilici *Antonius*, amb la primera i última lletres parcialment visibles; a continuació es conserva a la vora de la línia de fractura l'extrem inferior d'una lletra que no es pot reconèixer.

En la segona línia es veu la terminació *-na* seguida d'un punt i el teònim *Bellona*, amb la E i la primera L danyades. En la tercera es veu la terminació *-a* seguida d'un punt i la forma verbal *refecit* amb algunes lletres retallades en el seu extrem inferior. La línia de fractura queda justament al final d'aquestes dues paraules. El caràcter fragmentari del text limita molt les possibilitats d'interpretació. Segons el tenor normal d'aquestes dedicatòries, faltaria la desinència *-e* del genitiu o datiu del nom de la deessa, per la qual cosa caldria restituir *Bellona[e]*. Qualsevol mot que hi fes referència hi hauria de concordar; com el terme anterior sembla anar en nominatiu/ablatiu, cal pensar que o deu estar relacionat amb quelcom esmentat anteriorment, o cal suposar una errada del gravador i restituir la terminació *-na<e>*.

Es tracta, doncs, d'una dedicatòria a la deessa *Bellona* per part d'un destacat personatge de la colònia pertanyent a la *gens* dels *Antonii* que va reconstruir un monument, possiblement l'*aedes* o *templum*, segons es pot deduir de la forma verbal que hi apareix (*refecit*), que és la utilitzada normalment en aquest tipus d'inscripcions. En aquest sentit, la A conservada al principi de la tercera línia pot correspondre al final d'una fórmula de l'estil de *de sua pecunia*, que sembla coherent amb el sentit del text. Tanmateix, la hipotètica presència del substantiu *aedem* exigiria que tant el teònim com el mot que el precedeix anaren en genitiu o datiu, quan la terminació *-na* indica que almenys aquest sembla anar en nominatiu/ablatiu. Cap la possibilitat que la paraula a la qual pertany aquesta terminació no tinga relació amb el teònim, sinó amb un altre mot que figuraria anteriorment, amb la qual cosa aquell podria anar en acusatiu o en genitiu; la proximitat de la línia de fractura deixa oberta aquestes possibilitats.

D'altra banda, aquesta terminació *-na* que figura davant del teònim no es correspon amb cap dels termes, denominacions i epítets més freqüents que precedeixen el nom d'aquesta divinitat, com són *aedes*, *augusta*, *dea*, *numen*, *sancta* i *virtus*, i només s'adiu amb l'epítet *domina* que trobem en una sola ocasió en aquesta posició: *D(eae) d(ominae) s(anctae) Bellonae*². Aquest apel·latiu s'utilitza per a referir-se a altres divinitats femenines com Venus, Juno, Diana, Isis i Cybeles³. A Lusitània, Abascal va assenyalar que la fórmula *deus/la dominus/a* va arribar a assolir una certa popularitat a l'àrea Alcuéscar-Montánchez per invocar a divinitats com *Ataecina* i, en una ocasió, a *Bellona*⁴. D'altra banda, en ocasions les dedicatòries a aquesta divinitat són compartides per Mart, l'altre deu de la guerra: *Marti et Bellonae*⁵, *Marti Bellonae*, etc⁶.

Pel que fa a l'objecte de la reconstrucció, la terminació *-a* pot pertànyer tant a la fórmula freqüent *de sua pecunia*, segons es proposa, com a algun altre element

2. *HEp* 6, 1996, 237, de Montánchez (Cáceres).

3. PETER, s. v. 'Domina', a W.H. ROSCHER, *Ausführliches Lexikon...*, cit. I, col. 1197.

4. ABASCAL, «Las inscripciones latinas de Santa Lucía del Trampal...», cit., pp. 83-86.

5. *CIL* XIII, 2872, d'Alèsia (França).

6. *AE* 1996, 1144, de S. Geosmes (França).

acabat en acusatiu plural neutre, un eventual objecte directe com podria ser *subsellia*. Això no obstant, el terme més freqüent en els pocs casos en què apareix esmentat és *aedes*, que va acompanyat de diferents verbs: *aedem Bellonae fecit*⁷; *aedem Bellonae sua pecunia fecit*⁸; *locum quod aedes Bellonae fieret*⁹; *Virtutis Bellonae lecticam cum suis ornamentis et basem... d(ono) d(edit) et consecravit*¹⁰. En una ocasió trobem el terme *templum*: *templum cum omnibus ornamentis et pictura sua pecunia renovavit*¹¹. El mateix verb que ací trobem, d'altra banda habitual en els texts que es refereixen a reconstruccions, el veiem en un sol cas en referència a aquesta divinitat: (*comam*) *Bellonam refecit*¹². Una dedicatòria de característiques pròximes només la trobem en una ocasió a Hispània, de lectura insegura: *At fanum B[ellonae] Marcius Va+[c.- 7?] triclinem sil[iceam d(edit)?]*¹³.

Quant al dedicant, els *Antonii* són una de les més importants famílies valentines¹⁴, de la qual se'n coneixen onze membres, entre els quals destaca *L. Antonius L. f. Gal. Crescens aed. Ivir flamen*, a qui el ple de la corporació dels valentins, o siga, el doble senat de la colònia, atorgà a títol pòstum la lloança pública, el lloc de sepultura, les despeses fúnebres i l'estàtua, per decret dels decurions dels veterans, a principis del segle II¹⁵.

El principal interès d'aquest fragment epigràfic rau en què documenta per primera vegada a la colònia *Valentia* el culte a una nova divinitat, *Bellona*¹⁶. Aquesta deessa de probable origen sabí relacionada amb la guerra comptava amb un temple erigit pel cònsol *Appius Claudius Caecus* al Camp de Mart en el 296 aC, on el Senat esperava els generals vencedors¹⁷. En el període imperial fou assimilada a la divinitat lunar *Mâ*, d'origen capadoci. A les províncies hispàniques les dedicatòries votives a aquesta divinitat, on figura sempre el tèonim *Bellona*, es concentren a l'àrea lusitana i en particular a la zona de *Turgalium* (Trujillo, Càceres), on se'n

7. CIL VI 40943, de Roma; CIL XI 1827, d'Arezzo (Itàlia).

8. CIL X, 6482, d'*Ulubrae* (Itàlia).

9. AE 2004, 360, d'*Ostia* (Itàlia).

10. AE 2992, 1716, d'*Aquae Calidae* (Algèria).

11. CIL VIII, 7957, de Ras Skikda (Tunísia).

12. CIL IX, 3146, de Corfinio (Itàlia).

13. AE 2005, 766, de Trujillo (Càceres).

14. J.J. SEGUÍ MARCO, «Las familias de *Valentia* durante el alto imperio romano (I)», a *Saitabi* XLI, 1991, pp. 168-170.

15. CIL II²/I4, 24; J. CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià. V. Valentia i el seu territori*, València 2009, n° 28.

16. F. ARASA I GIL, «Apuntes sobre la epigrafia romana de *Valentia*», a *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, Historia Antigua*, 25, *Homenaje a Geza Alföldy*, 2012, pp. 290-292.

17. SAGLIO, s. v. 'Bellona', a C. DAREMBERG, E. SAGLIO, E. POTTIER, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, I, Paris 1877, col. 685-686; PROCKSCH, s. v. 'Bellona', a W.H. ROSCHER, *Ausführliches lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884, I, col. 774-777; AUST, s. v. 'Bellona', a RE, III, 1, Stuttgart 1897, col. 254-257. Sobre la seua escassa iconografia, vegeu: DE FRANCISCIS, s. v. 'Bellona', a EAA, II, Roma 1959, p. 47; BLÁZQUEZ, s. v. 'Bellona', a LIMC, III, 1, Zürich-München 1986, pp. 92-93.

coneixen una quinzena¹⁸. Aquest fet podria trobar explicació en la seua assimilació a alguna divinitat indígena lusitana o cèltico-lusitana ignota, com ja va proposar García y Bellido¹⁹. Això no obstant, no es pot excloure la possibilitat que en alguns casos la seua presència pugui estar relacionada amb l'origen itàlic d'una part de la població de colònies com *Valentia* i la perduració del seu culte segles després de la seua fundació²⁰. Juntament amb *Ataecina*²¹, són dues de les divinitats amb més dedicatòries del Convent Emeritense. En la base de dades d'*Hispania Epigraphica* se'n recullen 18 dedicatòries a *Bellona*, de les quals una és de Portugal i la resta de Càceres²². Fins ara, a la província Tarraconense només se'n coneixia una de Reus (Tarragona)²³. Així, doncs, l'epígraf valentí amplia l'àrea de culte en zones de més primerenca romanització com la façana mediterrània peninsular, on ara la trobem en una fundació colonial d'època republicana. En el conjunt de l'Imperi les referències a *Bellona* són més nombroses²⁴ i apareixen repartides per diferents províncies, a més de Roma i Itàlia: *Africa Proconsularis*, *Britannia*, *Gallia Lugdunensis*, *Germania Superior*, *Mauretania Caesarensis* i *Numidia*.

Aquesta dedicatòria a la deessa *Bellona* se suma al repertori de divinitats a les quals consta, mitjançant les dedicatòries votives, que es retia culte a la colònia *Valentia* en temples i capelles situats al fòrum i en altres llocs indeterminats: *Asclepius*, *Fatae*, *Fortuna*, *Hercules*, *Isis*, *Iuno*, *Iuppiter Optimus Maximus Ammon*, *Nymphae*, *Serapis*, *Venus* i, amb dubtes, *Mars*²⁵. Pel fet d'haver-se trobat desplaçada del seu lloc original, no és possible determinar la localització del seu temple en el context urbà de la colònia. Quant a les característiques del monument, cal destacar que la reduïda alçària de les lletres no es correspon amb els caràcters d'un epígraf monumental, per

18. J. SALAS MARTÍN, «Epígrafes a Ma-Bellona», a *Norba* 1, 1980, pp. 177-184; M. BENDALA GALÁN, «Die orientalischen Religionen Hispaniens in vorrömischer und römischer Zeit», a *ANRW* II, 18.1, 1986, pp. 399-400; *HEp* 5, 1995, 203; *HEp* 6, 1996, 1065; J.-V. MADRUGA FLORES, «De nuevo Belona y de las inscripciones de Benquerencia (Cáceres)», a *Alcántara* 52, 2001, pp. 38-41.

19. A. GARCÍA Y BELLIDO, «El culto a Ma-Bellona en la España romana», a *Revista de la Universidad de Madrid* 5, 1956, pp. 471-483. A. GARCÍA Y BELLIDO, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leiden 1967, pp. 64-70.

20. J.C. OLIVARES PEDREÑO, «Cultos romanos e indigenismo: elementos para el análisis del proceso de romanización religiosa en la Hispania céltica», a *Lucentum* XXV, 2006, pp. 148-149.

21. J.M. ABASCAL PALAZÓN, «Las inscripciones latinas de Santa Lucía del Trampal (Alcuéscar, Cáceres) y el culto de Ataecina en Hispania», aa *AEspA* 68, 1995, pp. 31-105.

22. *Hispania Epigraphica*: <http://eda-bea.es/> (21/05/2013).

23. D. GOROSTIDI PI, *Ager Tarraconensis* 3. *Les inscripcions romanes*, Tarragona 2010, pp. 119-120, n° 86. Apareixerà pròximament al volum *CIL II²14-4*, 2259. El text es troba molt incomplet i la restitució sembla molt insegura: [Be]ll[onae] (?) / Sac[r]um / pr[o sal]ute / ---.

24. Un total de 60 a *EDCS* = *Epigraphik-Datenbank Claus/Slaby*: <http://www.manfredclaus.de/> (21/05/2013). Altres bases de dades que s'han consultat: EDH = *Epigraphische Datenbank Heidelberg*: <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index.html.en> (21/05/2013).

25. ARASA, «Apuntes sobre la epigrafía romana de Valentia», *cit.*, pp. 290-292.

la qual cosa és possible que aquest no fóra de grans proporcions. Com que *Valentia* és una antiga colònia, cal considerar la possibilitat d'un origen republicà del culte i el seu arrelament entre la població; de fet, la fórmula emprada, *refecit*, assenyalava l'existència anterior de l'edifici de culte²⁶. El caràcter fragmentari del text no permet copsar el sentit de la dedicatòria ni proposar-ne una restitució fonamentada. Quant a la seua datació, pel seu aspecte general i la paleografia es pot datar cap a la segona meitat del segle II o principis del III.

2. Inscripció funerària de l'Almoina

Fou trobada en la dotzena campanya d'excavacions (2002) encastada als fonaments andalusins (UE 7765) d'un edifici situat en la zona nord del solar de l'Almoina, on s'havia aprofitat com a material de construcció, en el sector on es troba l'*horreum*²⁷. És un bloc de pedra calcària negrosa d'Alcublas que fou trencada pel percussor mecànic en la part esquerra, on afecta al començament de les tres línies del text. Presenta un rebaixament en l'aresta superior de 3 cm d'amplària. La cara frontal presenta un esvoranc al costat dret i un colp a la zona central de la part inferior que no afecta el text, així com restes de morter que en dificulten el reconeixement de les traces conservades de les lletres tallades per la fractura del costat esquerre i la primera de la tercera línia. La lletra és de bona factura i no té punts.

Fig. 2

26. Cal destacar que l'únic edifici de culte trobat fins ara a *Valentia* és el santuari atribuït a Asclepi: R. ALBIACH; I. ESPÍ; A. RIBERA, «El agua sacra y su vinculación con el origen y el desarrollo urbano de

Dimensions: 64 × 107 × 20 cm

Altura de les lletres: 1: 9,5; 2: 9; 3: 8 cm

Interlineació: 1-2: 3; 2-3: 3,5 mm

Marge superior: 5,5; dret: 7; inferior: 20 cm

[C. C]ornelio C. f.
[C]ol. Liciniano
Viccianus filio

De la primera línia falta l'abreviatura del prenom, possiblement *C(aius)*. Es veu l'extrem superior de la inicial del gentilici *Cornelius*. En la segona es llegeix complet el cognom *Licinianus* i davant seu es conserven les lletres OL, que deuen correspondre a l'abreviatura de la tribu *Col(lina)*. Es tracta del nom del difunt en datiu. En la tercera línia apareix un nom en nominatiu que sembla incomplet a primera vista, però sobre la mateixa línia de fractura es distingeix l'extrem i un traç inclinat de dreta a esquerra que ha de correspondre a una V, seguit d'una lletra parcialment coberta de morter però reconeixible que és una I, cosa que permet restituir el cognom *Viccianus*; per raons d'espai no hi devia figurar el prenom. Segueix la relació de parentesc que confirma que aquest correspon al dedicant. El text ocupa aproximadament els dos terços superiors del camp epigràfic. L'*ordinatio* sembla ajustar-se als dos marges laterals.

El gentilici *Cornelius* apareix en cinc ocasions a *Valentia*²⁸. Pel que fa al cognom *Licinianus*, no és gaire freqüent a Hispània²⁹. Al País Valencià apareix en dues vegades a Alcalà de Xivert (Castelló)³⁰ i Carcaixent (València)³¹. El difunt estava adscrit a la tribu *Collina*. Aquesta era una de las quatre tribus urbanes de Roma, i també una de les emprades habitualment per a inscriure els *spuriū filii*³², cosa que podria indicar la seua ascendència itàlica. A la mateixa tribu pertanyia *M. Allius M. f. Col. Avitus*, un personatge fins ara desconegut a qui els Valentins van retre homenatge mitjançant la dedicatòria d'un pedestal eqüestre, l'únic conegut fins al moment a

una fundación romana. El santuario (¿Asklepeion?) de *Valentia* (Hispania)», a P. MATEOS *et alii* (eds.): *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo occidental* (*Anejos de AEspA XLV*), Madrid 2009, pp. 417-437.

27. Fou vista pel primer signant el 17/6/2013 i el 24/10/2013.

28. CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià*. V..., *cit.*, n° 2, 43, 60, 61, 162.

29. J.M. ABASCAL PALAZÓN, *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia 1994, p. 400.

30. J. CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià*. II. 1. *L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris*. 2. *Els miliaris del País Valencià*, València 2005, n° 88.

31. J. CORELL, *Inscripcions romanes del País Valencià*. III. (*Saetabis i el seu territori*), València 2006, n° 95.

32. G. FORNI, *Le tribù romane, IV: scripta minora*, Roma 2006, p. 218.

la ciutat³³. La tribu *Collina* és molt poc freqüent a Hispània, on la trobem en dos casos a *Carthago Nova*³⁴. Quant al cognom del dedicant, sembla que *Viccianus* és un *hàpax legomenon*. El gentilici *Viccus*, tot i ser molt poc freqüent³⁵, es coneix en dues ocasions a la població castellonenca de Begís³⁶.

Pel fet de trobar-se desplaçada no és possible determinar-ne la procedència. Quant a la forma del suport, els blocs paralelepípedes van ser el tipus més emprat en l'epigrafia funerària valenciana, especialment a la ciutat de *Saguntum*, i formaven part de monuments de major complexitat arquitectònica. A *Valentia*, la majoria dels blocs que daten entre finals del segle I i el II presenten el camp epigràfic emmarcat per una motllura³⁷. Entre els que tenen el camp epigràfic llis, el més ben conservat és un de calcària blavenca que fou trobat a la necròpolis meridional de la Boatella, situada al voltant del Mercat Central, de menors dimensions (53 × 60 × 16 cm) que aquest, que es data en la segona meitat del segle I dE³⁸. Un cas semblant podria ser un altre conservat en estat fragmentari, de 18 cm de grossària, que es data a finals d'aquest segle³⁹. Aquestes dues, amb la que ací presentem, es troben entre les més antigues inscripcions funeràries de la colònia i formen part del seu primer horitzó epigràfic. Per les seues considerables dimensions (2,1 × 3,6 × 0,6 peus) se situa per damunt de les mesures més freqüents a la ciutat en aquest tipus de suports. El monument a què pertanyia devia ser de considerables proporcions, tot i que no se'n pot determinar el tipus. Per les seues característiques i la paleografia es pot datar en la segona meitat del segle I.

33. ARASA, «Un pedestal equestre del fòrum de *Valentia*», a *Saguntum. PLAV* 44, 2012, pp. 197-202; ARASA, «Apuntes sobre la epigrafia romana de *Valentia*», *cit.*, pp. 289-290.

34. J.M. ABASCAL; S.F. RAMALLO, *La ciudad de Carthago Nova. La documentación epigráfica*, Murcia 1997, pp. 246-248, n° 73; 411-413, n° 180.

35. ABASCAL, *Los nombres personales...*, *cit.*, p. 248.

36. CORELL, *Inscripciones romanes del País Valencià. II...*, *cit.*, n° 63, 67.

37. R. CEBRIÁN FERNÁNDEZ, *Titulum fecit. La producción epigráfica romana en tierras valencianas*, Madrid 2000, p. 208.

38. CORELL, *Inscripciones romanes del País Valencià. V...*, *cit.*, n° 75.

39. CORELL, *Inscripciones romanes del País Valencià. V...*, *cit.*, n° 97.